

Over de betekenis van vrijheid van godsdienst en de scheiding van kerk/moskee en staat

Arend Soeteman

This paper discusses the meaning of the freedom of religion and the separation between church (or mosque) and state. It argues that the distinction between private and public is about the attribution of responsibilities: private is what belongs to the responsibility of individuals. It does not follow that what is private cannot have relevancy for public life. Religion is private; hence freedom of religion. But this freedom is not absolute. To discuss what the limits are one needs a theory about the point of this freedom. Three interpretations are discussed: a theocratic interpretation, an interpretation which justifies religious freedom because it is supposed to have relevancy for the individual believers only, and an interpretation according to which freedom of religion is justified by respect for individual autonomy. It is argued that the last interpretation is to be preferred. Some consequences of this interpretation are shortly indicated.

Godsdienst: publiek of privé?

Ook op de universiteit zou het zich voor kunnen doen: studentes die met niqaab voor het gezicht het onderwijs wensen te volgen. Als docent zou ik dat niet prettig vinden. Ik wil graag zien wie ik voor me heb en ik wil ook aan de gezichten kunnen zien hoe begrijpelijk de wijsheden zijn die ik over de studenten heen stort. De studentes beroepen zich echter op hun vrijheid van godsdienst: hun religieuze beleving verlangt van hen dat zij hun gezicht niet aan vreemde mannen laten zien. Mogen zij dat gezicht achter de niqaab verbergen? Of mag de universiteit dit verbieden?

UA. Soeteman, prof. mr., hoogleraar Vrije Universiteit, Faculteit Rechtsgeleerdheid (Afdeling Rechtstheorie en Rechtsgeschiedenis) en Faculteit Wijsbegeerte
Correspondentieadres: **A. Soeteman**, Vrije Universiteit, Faculteit Rechtsgeleerdheid, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, email A.Soeteman@rechten.vu.nl

Dit is één van de voorbeelden waaruit blijkt dat het niet goed mogelijk is godsdienst naar een privé-sfeer te verbannen. Volgens een klassiek liberaal model betekent de vrijheid van godsdienst dat men in de privé-sfeer de eigen godsdienst mag belijden, doorgaans samen met medegelovigen, maar dat in de publieke sfeer godsdienst geen rol dient te spelen. Wie in de publieke sfeer godsdienstig bezig is, laat staan wie zich daar op zijn godsdienstige opvattingen beroept, wordt ervaren als onverdraagzaam, zo niet als een regelrechte dwingeland. Dus in de troonrede hoort geen bede thuis, christelijke moraal inzake abortus, euthanasie of homohuwelijk hoort niet in de (straf)wet en de SGP, die op basis van religie vrouwen wil weren uit politieke functies, zou verboden moeten worden. Maar religieuze overtuigingen laten zich doorgaans niet zo makkelijk achter een hekje plaatsen. De VU komt uit een traditie volgens welke het christelijk geloof van betekenis is voor alle levensterreinen.

Nu is dat laatste makkelijker gezegd dan gedaan. We hebben gemerkt dat we vaak niet zo goed weten wat het christelijk geloof verlangt. Euthanasie, abortus, homohuwelijk e.d. laten dat duidelijk zien. Meningsverschillen onder christenen doen echter aan de pretentie van het christelijk geloof om over alles te gaan geen afbreuk. Hetzelfde geldt voor andere religieuze opvattingen.

Anderzijds laat ook de liberale benadering zich goed begrijpen. Er is uiteraard verschil tussen degene die zich in het openbare leven onmiskenbaar religieus gedraagt (hoofddoekje, chador, kerkklokken, evangeliseren, processie), degene die zich voor zijn politieke overtuiging op zijn geloofsovertuiging beroept, en degene die zijn religieuze waarheid aan anderen wenst op te leggen. Maar in al deze gevallen loopt men het risico anderen lastig te vallen. Mogen die anderen niet de garantie krijgen dat zij van de meer ergerlijke zaken verschoond blijven en in ieder geval de vrijheid houden zo veel mogelijk volgens de eigen opvatting te kunnen leven?

Eén aspect dat in dit kader van belang is is hoe de grens tussen privé en publiek loopt. De ruimtelijke metafoor (de privé-ruimte tegenover de publieke ruimte) kan hier misleidend werken. Wij leiden niet twee soorten levens; wij leiden talloze levens in zeer veel verschillende rollen, maar in veel van die rollen zitten zowel private als publieke elementen. Het gezinsleven is privé; maar zodra men vrouw of kinderen mishandelt of kinderen verwaarloost blijkt dat toch niet helemaal het geval te zijn. Zowel trouwen als scheiden is mede een publieke aangelegenheid. Zelfs met de kerk bemoeit de overheid zich: wanneer de kerk dekmantel wordt van een criminele organisatie is, of een vermoede seksclub waaraan men belastingvrij 'giften' denkt te kunnen schenken, mensenoffers voorschrijft of (dit wordt al wat serieuzer) aanzet tot haat jegens andersdenkenden (vgl. art. 137d Sr.), dan loopt zij het risico dat de overheid binnen haar muren treedt.

Wanneer we het onderscheid tussen privé en publiek willen maken, dan moeten we dat doen aan de hand van de reden waarom dat onderscheid van belang is. Die reden heeft van alles te maken met verantwoordelijkheid. Kort gezegd: de staat of welke andere collectiviteit ook is er in principe niet verant-

woordelijk voor hoe ik mijn leven inricht. Over mijn eigen leven ben ik zelf baas. Privé is dan wat tot mijn eigen verantwoordelijkheid hoort. Publiek is minder makkelijk te omschrijven, maar laten we beginnen te zeggen dat publiek is wat tot de verantwoordelijkheid van de politieke samenleving als zodanig behoort.

Dit zijn nog heel formele benaderingen van privé en publiek. Waar precies welke verantwoordelijkheid ligt blijft zo nog open. Maar zij laten wel al zien waar de ruimtelijke metafoor misleidend is. Het onderscheid tussen privé en publiek is een onderscheid van verantwoordelijkheden en pas afgeleid daarvan een onderscheid van sferen of gebieden. In ons recht geldt dat naarmate iets dichterbij op de eigen persoon zit het eerder onder de eigen verantwoordelijkheid valt en er serieuzere aanleiding en steviger waarborgen nodig zijn alvorens de overheid zich ermee mag bemoeien: we hebben een recht op privacy (art. 8 Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden, verder EVRM). Maar dat betekent niet dat de overheid hier niets mee te maken heeft omdat het privé is. De overheid heeft er niets mee te maken omdat het (in principe) tot de individuele verantwoordelijkheid behoort, welke zwaarder gaat wegen naarmate we dichterbij onszelf komen.

Dus mijn huis is privé, in principe beschermd door mijn recht op privacy; maar niet wanneer ik er drugs opsla of wapens verberg. De straat is publiek, maar ik mag zelf weten met welke vrienden ik welke kant op wandel. Als we al van gebied of sfeer willen spreken, dan gaat het niet om geografische of biologische, maar om normatieve gebieden of sferen.

Vrijheid van godsdienst

Vrijheid van godsdienst (waaronder ik hier ook de vrijheid van levensbeschouwing begrijp), neergeslagen in moderne mensenrechtenverdragen (als het EVRM), betekent om te beginnen dat de overheid geen recht heeft zich te bemoeien met de godsdienstige opvattingen van haar burgers. Maar godsdienstige opvattingen leiden altijd ook tot bepaalde gedragingen. Er worden kerken, synagogen en moskeeën gebouwd, waarin gelovigen samenkomen om hun erediensten te houden. Gelovigen willen anderen van hun geloofswaardheid overtuigen. Ze vinden bepaalde gedragingen goed of juist verkeerd, gedragen zichzelf daarnaar en uiten dat publiekelijk, soms ook in een poging anderen van het goede of verkeerde van de betreffende gedragingen te overtuigen. Geloofsvrijheid houdt in principe ook in dat men zich volgens de richtlijnen of normen en waarden van hun eigen geloof mag gedragen.

Maar dit geldt niet onbepaald. De vrijheid om zijn godsdienst te belijden, bepaalt art. 9 lid 2 EVRM, kan aan beperkingen onderworpen worden die bij de wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

In dit artikel zijn de gronden voor beperking van de vrijheid van godsdienst enerzijds heel ruim geformuleerd: openbare orde en goede zeden zijn redelijk open begrippen. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) heeft met betrekking tot de goede zeden sterk de neiging aan te sluiten bij lokaal levende opvattingen. Men zie bijv. de Dudgeon zaak, waarin het Hof accepteerde dat homoseksueel gedrag in strijd was met de goede zeden zoals die in Noord-Ierland gezien werden. Mochten de Ieren homoseksueel gedrag dus straffen? Nee, want zij pasten de desbetreffende strafbepaling bijna nooit toe. Daaruit bleek, zo vervolgde het Hof, dat die wet kennelijk niet zo verschrikkelijk *noodzakelijk* was ter verdediging van die goede zeden (EHRM, 23 september 1981).

Deze uitspraak laat tevens de andere kant zien: weliswaar kun je veel brengen onder openbare orde en goede zeden, maar de beperking moet wel *noodzakelijk* zijn ter bescherming daarvan, terwijl zij tevens een wettelijke basis nodig heeft. De vraag die dit alles oproept is welke gedragingen in principe door de vrijheid van godsdienst worden beschermd en vervolgens welke van die gedragingen wegens redenen als genoemd in artikel 9 lid 2 EVRM desondanks bij wet verboden kunnen worden.

Een volgend punt is dat grondrechten, en dus ook het recht op geloofsvrijheid, ook horizontale werking kunnen hebben. Dat wil zeggen dat grondrechten ook in de onderlinge verhouding tussen burgers gerespecteerd dienen te worden. Dat ligt wat subtieler dan in de verhouding tussen overheid en burger. Waar voor de overheid in principe de verschillende godsdienstige en religieuze overtuigingen gelijkwaardig zijn, mag de burger bepaalde godsdienstige overtuigingen dom of zelfs verachtelijk vinden. In bepaalde omstandigheden mag de burger zelfs voorwaarden op het punt van het geloof stellen bij het in dienst nemen van personeel. Maar individuen mogen elkaar niet hinderen bij het uitoefenen van hun geloof.

Ons positieve recht gaat zelfs nog verder: volgens art. 137c Wetboek van Strafrecht geldt dat we groepen mensen niet opzettelijk mogen beledigen wegens o.a. godsdienst of levensbeschouwing. De geloofsvrijheid van mij en mijn geloofsgenoten kan aldus inhouden dat anderen zich op een bepaalde manier moeten gedragen, of althans zich op bepaalde manieren niet mogen gedragen. Men zie hierover enkele uitspraken van het EHRM: in *Otto-Preminger Institut v. Oostenrijk* (20 september 1994, NJ 1995, 266) en in *Wingrove v. Groot Brittannië* (25 november 1996, NJ 1998, 359) besliste dit Hof dat art. 9 EVRM inhoudt dat godslasterlijke bespottings van wat anderen voor heilig houden een ontoelaatbaar blijk van intolerantie is. Geloofsvrijheid houdt hier dus in dat anderen gelovigen niet in hun geloof mogen beledigen.

Maar is deze laatste invulling van de geloofsvrijheid terecht? Hoe ver reikt de vrijheid van godsdienst? Dienen godslasterlijke bespottings en kwetsing van godsdienstige gevoelens inderdaad als inbreuk op de godsdienstvrijheid van de gekwetsten te worden beschouwd? Kunnen deze zaken strafrechtelijk (of eventueel civielrechtelijk) verboden worden? Zo ja, hoe moet dan de grens getrok-

ken worden tussen legitieme kritiek op de godsdienst van anderen en het kwetsen van hun gevoelens?

Drie interpretaties

De betekenis van fundamentele rechten, zoals de vrijheid van godsdienst, hangt altijd samen met het waarom van die rechten. Wat is hun 'point'? Alleen van daaruit kunnen vragen als in de vorige paragraaf gesteld wat dichter bij een antwoord gebracht worden.

Ik wil hier drie mogelijke interpretaties van de strekking van de vrijheid van godsdienst bespreken: de *theocratische interpretatie*, de *privé interpretatie* en de *autonomie interpretatie*. Ik wil proberen na te gaan welke consequenties deze verschillende interpretaties hebben voor de betekenis van dit recht. Vervolgens kunnen we bepalen welke interpretatie de voorkeur verdient in onze rechtscultuur.

In de *theocratische interpretatie* is de vrijheid van godsdienst vooral de vrijheid de eigen ware godsdienst te kunnen belijden en daarnaar te kunnen leven. Godsdienst is in deze opvatting zo belangrijk dat we verkeerde godsdiensten hoogstens kunnen tolereren, maar in het publieke leven horen dergelijke ketterijen geen rol te spelen. Hiermee verdraagt zich de idee van een officieel erkende godsdienst die van staatswege bevorderd wordt. Scheiding van kerk en staat past hier minder goed bij past. Kritiek op de ware godsdienst kan makkelijk in strijd komen met de godsdienstvrijheid van de ware gelovigen en kan als godslasterlijk tegengegaan worden, desnoods met behulp van het strafrecht. Orthodoxe theocratie houdt nog wel wat meer in, dat hier niet aan de orde is, maar de nadruk op het ware geloof hoort tot het theocratisch gedachtegoed. Deze opvatting zal velen van ons redelijk ouderwets in de oren klinken. Zij is echter in ons eigen verleden tot in ieder geval halverwege de 19e eeuw dominant geweest en vindt ook tegenwoordig nog in veel delen van de wereld steun. Hierbij denk ik niet alleen aan de islamitische wereld; ook bijvoorbeeld christelijk Oost Europa heeft men soms moeite met het gelijkwaardig toelaten van andere godsdiensten dan de heersende.

De *privé interpretatie* lijkt wat meer te passen bij de moderne tijd. Zij interpreteert godsdienst als een louter persoonlijke aangelegenheid, vergelijkbaar met partnerkeuze en hobby's. Voor het individu kunnen dergelijke zaken van het grootst mogelijke belang zijn, maar voor het publieke leven is dat niet het geval. Op eenzelfde manier is in deze opvatting godsdienst voor het publieke leven zonder enige betekenis. Dus is er ook geen sprake van een officieel erkende godsdienst. De staat heeft met de kerk niets te maken: de staat is publiek, de kerk privé. Kritiek op godsdienstige opvattingen van anderen is hier echter even ongepast als bij de *theocratische interpretatie* kritiek op de heersende godsdienstige opvatting is, maar om volstrekt andere redenen: de kritiek schendt al gauw de privacy, en dan met name op een punt dat voor betrokkene

als individu hoogst aangelegen is. Anderen hebben met mijn godsdienstige opvattingen even weinig te maken als met mijn keuze voor een partner of mijn keuze voor een hobby. Misschien kan een dergelijke kritiek nog tot op zekere hoogte beschermd worden door de vrijheid van meningsuiting, maar omdat het hier gaat om zaken zonder publiek belang, terwijl de betrokken individuen dergelijke kritiek als zeer aanstootgevend kunnen ervaren kan de balans redelijk gemakkelijk doorslaan in de richting van bescherming van de gelovige individuen tegen belediging. Godsdienstvrijheid is hier nauw gelieerd aan (zo niet volkomen gedekt door) het recht op privacy. Het lijkt erop dat de eerder genoemde arresten van het Europees Hof tot bescherming van de Rechten van de Mens bij deze interpretatie goed passen.

De *autonomie interpretatie* deelt met de privé interpretatie het inzicht dat godsdienstige opvattingen tot de individuele verantwoordelijkheid van het individu behoren. Deze individuele verantwoordelijkheid berust hier echter niet op recht op privacy of op een verondersteld enkel geprivatiseerd belang van de godsdienst. Zij berust vooral op de grote betekenis die we toekennen aan individuele autonomie.

Dit begrip *autonomie* wordt soms misprijzend gebruikt omdat dan persoonlijke autonomie wordt gezien in oppositie tot het gezag van God. Persoonlijke autonomie zou impliceren dat God geen gezag meer zou hebben. De mens is niet autonoom, heet het dan, hij is gebonden aan Gods wetten en voorschriften. Maar als wij in de politieke filosofie of de rechtsfilosofie zeggen dat het individu autonoom is bedoelen we alleen dat dit individu in relatie tot andere mensen zo veel mogelijk de baas over het eigen leven mag zijn. Andere mensen, al dan niet georganiseerd in de politieke samenleving, horen niet te bepalen hoe wij ons leven inrichten. Dit doet geen afbreuk aan het gezag van goddelijke normen. Autonomie betekent in dit kader dat, als wij ons aan Gods wetten willen onderwerpen, andere mensen ons daarbij in principe niet horen te hinderen.

In deze *autonomie interpretatie* erkent men dat godsdienstige waarheden niet bewijsbaar zijn, hoe ruim we het begrip 'bewijs' ook nemen. Dit is geen relativisme. Er is nu eenmaal geen dwingend verband tussen bewijsbaarheid en waarheid: er zijn vermoedelijk heel veel waarheden die we niet kunnen bewijzen. Iedere gelovige zal min of meer overtuigd zijn van de waarheid (wat daar in dit verband ook onder verstaan wordt) van het eigen geloof. Maar die gelovige weet ook dat anderen er heel anders over denken en dat het hem niet mogelijk is die anderen van hun vergissing te overtuigen. In de tweede plaats houdt men rekening met het gegeven dat door John Rawls (1993) 'the permanent fact of pluralism' is genoemd: we weten dat in onze samenleving voor nu en voor de overzienbare toekomst een veelheid aan godsdienstige opvattingen bestaat.

Deze verschillende factoren hangen met elkaar samen. De onbewijsbaarheid van godsdienstige opvattingen bevordert dat pluralisme in stand blijft. Zij maakt het ook extra moeilijk een goede rechtvaardiging te geven voor godsdienstige dwang. Maar zelfs als het godsdienstig gelijk wel bewijsbaar zou zijn hebben we als samenleving, volgens het beginsel van de individuele autonomie, geen recht

om hier te dwingen. Weliswaar leggen we in andere situaties soms wel degelijk een gelijk van de meerderheid op aan de samenleving als geheel. We beslissen bij meerderheid dat onze samenleving een leger heeft en hoeveel geld we uit willen geven voor wetenschappelijk onderwijs. En we beslissen bij meerderheid dat we schade die we elkaar berokkend hebben moeten vergoeden. Over dit soort zaken moeten we noodzakelijk collectieve beslissingen nemen, ook als we het er niet allemaal over eens zijn. Maar 'the permanent fact of pluralism' laat zien dat (anders dan we dachten in de 16^e eeuw) het niet nodig en zelfs niet meer mogelijk is dat we over godsdienstige zaken een collectieve beslissing nemen.

In deze *autonomie interpretatie* is godsdienst belangrijk voor individuen; zo belangrijk dat het voor hen essentieel is dat zij daar zelf de verantwoordelijkheid over houden. Dat grote belang sluit discussie over de juiste godsdienst in: het ligt alleen maar voor de hand wanneer gelovigen anderen proberen duidelijk te maken wat het geloof voor hen betekent of proberen na te gaan of zij zich over deze voor hen zo wezenlijke punten niet vergissen. Gesprek en discussie horen hierbij. De vrijheid van godsdienst houdt dus ook de vrijheid in godsdiensten te bekritisieren. Zelfs scherpe kritiek mag: we hoeven niet (zoals bij de privé opvatting) de fijngevoeligheid van anderen te ontzien. Juristen hebben wel eens de neiging hier grenzen te stellen door te zeggen dat de vorm van de kritiek niet onnodig kwetsend mag zijn. Maar dat is een moeilijk hanteerbaar criterium. Terecht is opgemerkt "dat de vrijheid van ideologische kritiek niet verengd kan worden tot de vrijheid een beleefd debat te voeren. Scherpe bewoordingen en gespierde taal hebben nu eenmaal net als overdrijvingen en ridiculiseringen vaak een onontbeerlijke functie" (Rosier, 2000, 8, zie ook Rosier, 1997, 41 e.v.). In deze interpretatie van de godsdienstvrijheid impliceert zij dus (in samenwerking met de vrijheid van meningsuiting) het recht om godsdienstige opvattingen onder scherpe kritiek te stellen. Dat is dus anders dan het geval is in de privé opvatting: daar is de fijngevoeligheid van de gekwetste gelovige eerder een argument om de vrijheid tot kritiek te begrenzen.

Is in deze interpretatie godsdienst ook van belang voor het publieke leven? Daar kan verschillend over gedacht worden, afhankelijk van de eigen (on)godsdienstige opvatting. Godsdienst kan duidelijk een rol spelen bij wat we tegenwoordig burgerschapsdeugden noemen (over burgerschapsdeugden: Kymlicka, 2002, 284 e.v.). Godsdienst kan bevorderen dat mensen zich van hun verantwoordelijkheden bewust zijn en dienovereenkomstig handelen. Godsdienst kan ook inspireren tot een bepaalde interpretatie van de ideale politieke samenleving. Maar godsdienst kan ook leiden tot een kluizenaarsbestaan, waarin men zich ter wille van het hogere vol walging afkeert van de aardse werkelijkheid met haar politieke samenlevingen en weigert handen vuil te maken door enige verantwoordelijkheid op zich te nemen. Godsdienst kan ook een negatief belang hebben: zij kan leiden tot allerlei betweters die vanuit een bevoorrechte lijn naar de hemel precies weten hoe allerlei anderen zich horen te gedragen. Hoe dit alles zij, er is hier alle reden om staatsbemoeienis met godsdienstige

opvattingen met groot wantrouwen te bejegenen (hij mag in ieder geval niet bepaalde religies bevorderen boven andere), maar er is geen reden voor de staat om het belang dat godsdienst kan hebben voor de samenleving te ontkennen. Er is evenmin reden om te ontkennen dat burgers zich in hun politieke opvattingen door hun religieuze overtuiging kunnen laten inspireren.

Keuze

Welke interpretatie past het best bij de moderne samenleving en geeft ook de meest aantrekkelijke analyse van die samenleving op dit punt ?¹. Alle interpretaties hebben hun aanhangers, maar het lijkt duidelijk dat wat ik hier de *theocratische interpretatie* noem heel slecht past bij de praktijk van de moderne democratische rechtsstaat. Significant is bijvoorbeeld dat een delict als smalende godslastering (art. 147 Sr.) in ons recht praktisch een dode letter is geworden². In datzelfde recht ligt duidelijk verankerd dat discriminatie vanwege godsdienst of levensovertuiging verboden is. Het staat vast dat het niet de bedoeling van dit verbod is dat alleen discriminatie vanwege de ware godsdienst verboden is. De moderne interpretatie van godsdienstvrijheid kent een steviger scheiding van kerk en staat en een robuustere vrijheid van minderheden om hun godsdienst te beleven, zonder dat dit hen op enige manier diskwalificeert voor publieke functies, dan past bij de theocratische interpretatie. De theocratische interpretatie dat we officieel een bepaalde godsdienst als de ware beschouwen leidt bovendien tot achterstelling van religieuze minderheden en is daarom zeer onaantrekkelijk.

Moeilijker is de keus tussen de *privé interpretatie* en de *autonomie interpretatie*. Ik wees al op rechtspraak die eerder de eerste dan de tweede ondersteunt. Anderzijds is duidelijk dat de meeste gelovigen de verbanning van hun godsdienst naar de privé-sfeer niet accepteren. Toegegeven moet worden dat sommige gelovigen wat dubbel zijn: zij verlangen enerzijds dat de politieke samenleving met hun opvattingen (over bijvoorbeeld euthanasie of homohuwelijk) rekening houdt, wat impliceert dat de godsdienst politieke betekenis heeft en onderwerp van publiek debat is. Maar anderzijds verlangen zij bescherming tegen belediging van hun godsdienstige opvattingen. Mij lijkt dat niet coherent: wie zijn religie publieke betekenis geeft moet het publieke debat willen aangaan en daar dus tegen een stootje kunnen.

Er is ook de nodige ondersteuning binnen het recht voor de autonomie interpretatie. Stevige kritiek op godsdienstige opvattingen, zoals bijv. van Hirsi Ali, bleef (terecht) ongestraft. Wie de islam achterlijk noemt loopt het risico dat hij de woede van islamieten en anderen over zich afroept, maar de kans op strafrechtelijke vervolging is nihil. Ook andere godsdienstige opvattingen mag men in ons recht straffeloos stevig de oren wassen. Weliswaar verbieden de artt. 137c Sr e.v., belediging e.d. van een groep mensen 'wegens ... hun godsdienst of hun levensovertuiging', maar succesvolle toepassingen hiervan in de rechtspraak zijn schaars, als ze al bestaan³. Op basis hiervan kun je zeggen dat de vrij-

heid om uiting te geven aan je geloof, zelfs als dat door anderen met reden als beledigend wordt ervaren, redelijk vastligt. Dat lijkt te impliceren dat deze gelovige kaatsers op hun beurt de bal moeten kunnen verwachten: wie op basis van zijn geloof homo's gelijk meent te mogen stellen met dieven en fraudeurs moet accepteren dat homo's hem uitmaken voor onverdraagzame christenhond. Als het een mag, dan mag het ander. We kennen vervolgens in veel landen politieke partijen die stellen zich op christelijke uitgangspunten te baseren voor hun politieke filosofie: de wenselijkheid hiervan wordt soms bestreden, maar we plegen (uitzonderingen daargelaten) niet te vinden dat deze partijen zich buiten onze rechtsorde plaatsen.

Ik meen voorts dat de *autonomie interpretatie* veel aantrekkelijker is dan de *privé interpretatie*. Om te beginnen leidt het verbod van belediging op grond van godsdienst, waar de privé interpretatie de nodige ruimte voor laat, tot censuur van de publieke discussie. De grens tussen stevige kritiek en ernstige belediging is immers onmogelijk dun, met name "bij godsdienst en levensovertuiging" waar "de identificatie van de persoon met de levensovertuiging zeer sterk" is⁴. Een dergelijke censuur past evenwel niet in een democratische samenleving: "Niemand kan een burger in een democratische samenleving het recht ontzeggen andermans overtuigingen, opvattingen, religieuze ceremonies, dogma's etc., belachelijk, verwerpelijk of krankzinnig te vinden en aan die mening ook uiting te geven" (Rosier, 1997, 43). In de privé interpretatie wordt godsdienst voorts verbannen naar een beperkt terrein, wat met het wezen van godsdienst (althans van de meeste godsdiensten) zeer in strijd is. Het leidt tot allerlei krampachtigheid om godsdienst uit de publieke sfeer te weren. Men denke bijvoorbeeld aan het bijzonder onderwijs, met name voor zover dat van christelijke signatuur is. De privé interpretatie kan ertoe leiden dat de staat de handen van het bijzonder onderwijs aftrekt: wanneer mensen hun kinderen zo graag christelijk onderwijs willen geven dan moeten ze dat zelf maar weten, maar dat is geen staatstaak. Tegelijk leidt de gedachte dat godsdienst privé is tot de gedachte dat de staat zich er ook in controlerende zin nauwelijks mee heeft te bemoeien, zolang althans de strafwet niet in het geding is. Met name godsdienstlessen zijn dan (in principe) taboe voor de overheid. Deze privé interpretatie zit de overheid ook behoorlijk in de weg bij de erkenning en eventueel subsidiëring van algemeen nuttige activiteiten van religieuze organisaties.

Ik pleit dus voor de *autonomie interpretatie*: vrijheid van godsdienst is een fundamenteel recht vanwege de autonomie van individuen op deze voor hen zo belangrijke invulling van hun eigen leven. Daarbij stuit dan het autonome individu op de volgende grenzen:

1. Vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing betreft alleen godsdienstige en levensbeschouwelijke opvattingen. In het land van de vele mogelijkheden, de VS, waren er een paar inventieve gevangenen die naar zeggen volgens hun geloof iedere dag biefstuk moesten eten met een goed glas wijn

erbij. Is de directeur van de gevangenis verplicht hun vrijheid van godsdienst te honoreren? In sommige streken van ons land is er in cafés soms met dwergen geworpen. Wie de dwerg het verste werpt wint een vat bier. De dwergen zelf laten zich er goed voor betalen. Maar burgemeesters hebben wel eens de neiging dit dwergwerpen als in strijd met de openbare orde te beschouwen. Mogen zij dit dwergwerpen ook verbieden wanneer betrokkenen het als een religieuze rite zien? Er zijn vele voorbeelden waar derden, zoals een overheid, het religieus karakter nauwelijks in kunnen zien. Wat blijft er echter over van de vrijheid van godsdienst wanneer je alleen vrij bent voor zover de overheid jouw geloof als een godsdienst beschouwt? Toch is dat wat gebeurt in ieder rechtssysteem. Het recht is daarbij niet verheven boven kritiek: het kan ten onrechte iets als flauwekul interpreteren, terwijl het om een serieuze godsdienstige aangelegenheid gaat. Maar onmiskenbaar blijft dat het recht vaststelt welke opvatting in principe beschermd wordt door de vrijheid van godsdienst valt en welke niet (Soeteman, 1992).

2. Zelfs als er sprake is van een godsdienstige of levensbeschouwelijke opvatting is niet alles toegestaan. Dat zagen we hierboven reeds. In het algemeen geldt: de vrijheid van godsdienst houdt op waar anderen (inclusief onze openbare orde e.d.) schade aangedaan wordt. En weer geldt dat de vrijheid van godsdienst precies zo ver gaat als het recht toelaat. Het recht stelt vast welke gedraging erdoor beschermd wordt en welke niet.

Op deze manier aangeduide grenzen zijn altijd op verschillende wijzen te concretiseren. Daarbij is uiteraard misbruik mogelijk: politieke meerderheden kunnen hen niet aangename godsdienstige opvattingen buiten de bescherming van de godsdienstvrijheid plaatsen door ze als 'sektarisch' te kwalificeren⁵. Of ze kunnen een begrip als 'openbare orde' zodanig oprekken en tegelijk wat 'noodzakelijk' is ter bescherming daarvan zo breed opvatten dat er in de praktijk van de vrijheid van godsdienst weinig overblijft. Maar dat grenzen misbruikt kunnen worden neemt niet weg dat ze noodzakelijk zijn: geen recht, en ook geen vrijheid van godsdienst, kan ooit zo absoluut zijn dat als een individu zelf claimt dat zijn gedrag eronder valt de overheid daarvoor heeft te wijken.

Kerk/moskee en staat

De verschillende interpretaties van de vrijheid van godsdienst leiden ook tot verschillende interpretaties van het daarmee samenhangende beginsel van de scheiding van kerk/moskee en staat. In de theocratische interpretatie van de vrijheid van godsdienst is er, zoals hierboven gezegd, eigenlijk geen plaats voor een dergelijke scheiding. In de interpretatie van godsdienst als persoonlijke aangelegenheid is dat anders: daar is godsdienst een privé-zaak en zijn organisaties van gelovigen op één lijn te stellen met andere particuliere verenigingen. De kerk/moskee is niet principieel verschillend van de voetbalclub of de vereniging van birdwatchers. De scheiding tussen kerk/moskee en staat betekent dan

dat de overheid zich alleen met kerk/moskee mag bemoeien als die ons recht overtreedt. Godsdienstige organisaties moeten zich evenals alle andere organisaties aan de wet houden en vinden de overheid op hun weg als ze dat niet doen. Maar voor het overige gaat het hier om louter persoonlijke aangelegenheden. Dat sluit overigens niet uit dat die organisaties van gelovigen zich uitspreken over publieke aangelegenheden: zij kunnen pleiten tegen kernwapens of homohuwelijk en voor hogere accijnzen op alcohol en een euthanasieverbod. Als burgers in een volwassen democratische samenleving hun meningen mogen uiten, dan mogen hun organisaties dat ook. Maar de omstandigheid dat een opvatting afkomstig is van een organisatie van gelovigen geeft daaraan geen enkele meerwaarde.

Dit laatste is niet anders in de autonomie interpretatie. Maar evenmin is er hier reden om de scheiding tussen kerk/moskee en staat te verabsoluteren. Het beginsel van de scheiding van kerk/moskee en staat heeft traditioneel in ons recht twee functies. In de eerste plaats bedoelt het kerken en andere religieuze organisaties te vrijwaren van overheidsbemoeiing. In de tweede plaats bedoelt het de staat te vrijwaren van bemoeienis van de religieuze organisaties. Allebei deze punten handhaven we zowel in de privé interpretatie als in de autonomie interpretatie van vrijheid van godsdienst. Maar het verschil zit in de absoluteheid van de grens. De autonomie interpretatie laat open dat godsdienst van grote publieke betekenis kan zijn en dat het voor de overheid van belang kan zijn religieuze organisaties niet alleen te gedogen maar meer positief te benaderen omdat het bestaan en goed functioneren van dergelijke organisaties in het belang van de samenleving is.

Het gebeurt meer dat de overheid zich het lot van privaatrechtelijke organisaties in het bijzonder aantrekt omdat die privaatrechtelijke organisaties staan voor een zaak die van algemeen belang is. Zij zijn niet louter privé, maar vertegenwoordigen een publiek belang. Zo subsidieert de overheid musea, schouwburgen en concertzalen, orkesten en toneelgezelschappen, onderwijsinstellingen, enz.

Voor religieuze organisaties is financiële subsidie gevaarlijk, zowel omdat zij hun bestaan er niet van afhankelijk mogen maken als vanwege de zeggenschap die de subsidiegever vroeger of (soms) later altijd aan zijn ondersteuning verbindt. Maar dat neemt niet weg dat zeer goed te verdedigen valt dat kerken en andere religieuze organisaties een collectief goed representeren dat op zijn minst vergelijkbaar is met dat van de kunsten, van wetenschap of van onderwijs.

Ik noem (zonder naar volledigheid te streven) twee punten op grond waarvan gesteld kan worden dat hun bestaan in onze samenleving een algemeen belang is. Om mogelijk misverstand te vermijden: het gaat mij hier niet om dé betekenis van religieuze organisaties, want die ligt elders en is van andere orde. Het gaat mij hier om functies die de religieuze organisaties vervullen gezien vanuit de samenleving. Functies die ook burgers die uitdrukkelijk geen lid wensen te zijn van dergelijke organisaties zouden kunnen zien.

1. Religieuze organisaties verschaffen kaders die (groepen) burgers de mogelijkheid geven hun bestaan als zinvol te ervaren. In een tijd waarin veel zingevende kaders verloren zijn gegaan en vervangen dreigen te worden door vluchtigheden en wind van leer (zoals materiële welvaart, de idoolvorming rond popartiesten of voetbalsterren, om maar te zwijgen van drugs e.d.) is het bestaan van organisaties die reeds door hun aanwezigheid laten zien dat er andere mogelijkheden zijn van groot belang. Het bestaan van religieuze organisaties heeft daarom een heilzame werking in de samenleving. Zij verschaffen ook plaatsen van rust en bezinning, waar de jachtige rationaliteit van doelen en middelen even uitgeschakeld is en mensen tot zichzelf (en tot God) kunnen komen.
2. De kerken in het bijzonder zijn de bewaarders van minstens één van de tradities waaruit onze beschaving is ontstaan. Voor de herbronning die sommige filosofen noodzakelijk vinden (ik denk aan Charles Taylor) zijn kerken onmisbaar. Voor iedere samenleving is het van essentieel belang dat er normen en waarden zijn waardoor de burgers zich laten gezeggen. Ik doel hiermee niet op een soort romantisch terugverlangen naar een verleden dat nooit bestaan heeft (toen we allemaal nog de 'calvinistische grondtoon' van onze samenleving onderschreven). Ik doel op wat ik hierboven burgerschapsdeugden heb genoemd. Wanneer op grote schaal calculerend wordt omgegaan met normen en waarden (ik hou mijzelf en anderen eraan wanneer mij dat voordeel oplevert) heeft de samenleving het moeilijk. Kerken zijn een belangrijke voedingsbodemp voor een niet-calulerend omgaan met normen en waarden. Het bestaan van dergelijke voedingsbodems is voor de samenleving een noodzakelijke overlevingsvoorwaarde. Daarnaast geven kerken een belangrijke inhoudelijke, soms radicaliserende, bijdrage aan de ontwikkeling en het levend houden van centrale normen en waarden. Hoe dat ook opgepakt wordt, dat het gebeurt is belangrijk.

De overheid doet er daarom verstandig aan te bevorderen dat religieuze organisaties kunnen blijven bestaan en hun functies kunnen blijven vervullen. En die religieuze organisaties mogen de overheid daarop aanspreken. Deze stelling verdraagt zich niet met de scherpe scheiding tussen publiek en privé die past in de interpretatie van godsdienst als louter persoonlijke aangelegenheid. Maar dat is de godsdienst dan ook niet, noch vanuit zichzelf gezien noch vanuit de politieke samenleving.

Wat dit alles precies betekent voor concrete overheidsmaatregelen vraagt nog heel wat nader onderzoek, waarbij ook allerlei feitelijke omstandigheden van belang zijn. In het kader van dit artikel is voldoende dat op deze wijze duidelijk is geworden dat niet zonder meer uitgesloten is dat de overheid bepaalde activiteiten van religieuze organisaties subsidieert.

Conclusie

Zo komen we terecht bij de casus An Nour in Gouda. De wethouder aarzelt met subsidie voor de huiswerkbegeleiding in de moskee onder meer omdat het beginsel van de scheiding tussen kerk/moskee en staat hem in de weg zit. In het algemeen kunnen we stellen dat we nog eens stevig moeten nadenken over beginselen die ons zouden verhinderen te doen wat kennelijk goed is voor de samenleving als geheel. Er is dan in ieder geval één reden zo'n beginsel nog eens goed tegen het licht te houden. Maar hier is dat niet meer nodig. Met het beginsel van de scheiding tussen kerk/moskee en staat komt subsidie in de hier bepleite interpretatie alleen dan in strijd wanneer het inbreuk maakt, al was het maar in geringe mate, op het beginsel van de individuele religieuze autonomie. Dat gebeurt wanneer door subsidie bepaalde godsdienstige overtuigingen een statelijke ondersteuning krijgen. Maar van de wethouder wordt in deze casus helemaal niet verlangd dat hij 'de islam' of 'de moskee' steunt. Van hem wordt alleen verlangd dat hij werk dat in en door de moskee gebeurt en dat goed is voor de hele samenleving ter plaatse ook voor de toekomst mogelijk maakt.

We kunnen de casus wat variëren waardoor het moeilijker kan komen te liggen. Stel de moskee biedt de huiswerkbegeleiding alleen aan islamitische jongeren aan. Of zij koppelt haar aan een nogal agressieve religieuze indoctrinatie. Dit soort omstandigheden kunnen voor de wethouder reden zijn om zich nog eens stevig achter de oren te krabben. Maar wanneer het gaat om een activiteit die in principe voor overheidssteun in aanmerking komt, dan is het simpele feit dat die activiteit wordt verricht door (en binnen de muren van) een religieuze organisatie geen reden om haar subsidie te onthouden. Dat is althans de consequentie van de interpretatie die godsdienstvrijheid baseert op het autonomiebeginsel en de scheiding van kerk/moskee en staat.

Noten

- 1 Ik laat me hier inspireren door Ronald Dworkin's dimensies van 'fit' en 'justification'. Zie Dworkin, 1985, passim.
- 2 Het bekendste voorbeeld van vervolging was het Ezel-proces tegen Van het Reve: Rb Amsterdam 3-11-1966, NJ 1966, 450: Van het Reve werd in dit proces vrijgesproken. Hierna is het artikel bij mijn weten niet meer toegepast.
- 3 Men zie bijvoorbeeld de destijds geruchtmakende Bazuin-zaak. L. van Gelder had in een artikel in dat blad geschreven dat de joodse religie afgeschaft verdiende te worden. De vervolging van de redactievoorzitter van De Bazuin eindigde in een vrijspraak: Hof Arnhem 13-12-1984, waartegen tevergeefs in cassatie werd gegaan door het OM: HR 16-12-1986, NJ 1987, 534. Daarover Rosier, 1997, 43 e.v.
- 4 Aldus de toenmalige senator Brongersma bij de behandeling van het wetsvoorstel waarbij de artt. 137c e.v. Sr werden ingevoerd: Handelingen EK 1970/71, blz. 550R
- 5 Dat is natuurlijk niet voldoende, want waarom zou een opvatting niet meer godsdienstig zijn zodra ze sektarisch is, maar in de politieke werkelijkheid van een aantal landen in Oost-Europa is deze manoeuvre niet ongebruikelijk.

Literatuur

- Dworkin, R. (1985). *Law's Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kymlicka, W. (2002). *Contemporary Political Philosophy* (sec. ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, J. (1993). *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Rosier, T. (1997). *Vrijheid van meningsuiting en discriminatie in Nederland en Amerika*, Nijmegen: Ars Aequi.
- Rosier, T. (2000). Tolerantie en religie. Over de zaak Van Dijke en de visie van het EHRM inzake godslastering, *RM Themis*, 161, 3-14.
- Soeteman, A. (1992). De religieuze dwergwerper, *Rechtsfilosofie en Rechtstheorie*, 100-108.